

İSA QULİYEV

*Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan tarixinin
mənbaşünaslığı, tarixşünaslığı və
metodika kafedrasının müəllimi
E-mail: Eyvazova 158@mail.com*

QAFQAZ MÜSƏLMANLARININ I QURULTAYI VƏ “HÜMMƏT” PARTİYASI

Açar sözlər: *“Hümmət”, N.Nərimanov, Qafqaz, müsəlman, qurultay*

Ключевые слова: *«Гуммет», Н.Нариманов, Кавказ, мусульманин, съезд*

Key words: *“Hummet”, N.Narimanov, Caucasus, Muslim, congress*

Fevral inqilabının qələbəsindən sonra Azərbaycandakı siyasi şərait, eləcə də partiya və təşkilatların açıq fəaliyyətə başlaması, yenilərinin formalaşması prosesi, milli həyatın dirçəlişi və milli hərəkatın genişlənməsi ilə səciyyələnir. Fevral burjua inqilabından sonra Azərbaycanda aşağıdakı partiyalar fəaliyyət göstərirdi: “Musavat”, “Türk ədəmi-mərkəziyyət” partiyası, “Müstəqil demokratik qrup”, “Hümmət”, “Ədalət”, “İttihad” (7, s.132).

Azərbaycandakı partiya və təşkilatların heç biri milli-demokratik hərəkata təkbaşına rəhbərlik edə bilmirdi. Belə olduqda milli problemlərin həllinin təxirə salınmazlığını dərk edən qüvvələrin müxtəlif ictimai-siyasi komitə və cəmiyyətləri yaranmağa başladı. Onların içərisində ən nüfuzlusu və qüvvətli 1917-ci ilin mart ayının sonlarında yaradılan “Müsəlman ictimai təşkilatlarının Müvəqqəti Komitəsi” oldu. Müvəqqəti komitəyə hüquqşünas M.H.Hacinski sədr seçildi (1, s.34). İcraiyyə Komitəsinə daxil olanlar arasında “Hümmət” partiyasını təmsil edən N.Nərimanov da var idi. Eyni zamanda komitəyə fəhlələri təmsil edən 12 nümayəndə də seçildi ki, bu da S.M.Əfəndiyevin ciddi narazılığına səbəb oldu (10, s.313): “Milli Şura yığıldı və komitə seçildi. Amma fəhlə və kəndçi mələk olmuşlar – bunları nə görə var, nə eşidən, təkcə adları çəkilir. Hər iki mühərdən bir vəkil gəldikdə otuz minəcən fəhlədən təkcə on iki vəkil çağırılmış idi. Həmçinin kəndçiləin vəkilləri də kafi qədər deyildi” (5, s.173).

1917-ci il aprelin 6-da milli qüvvələrin həmrəyliyi ruhunda müsəlman ictimai təşkilatlarının Şurasının iclası keçirildi. İclasın sədri M.Əzizbəyov seçildi. Şura müvəqqəti Komitə adından “Müsəlmanlara” müraciət qəbul etdi və orada komitənin yaradılmasının məqsədi izah edilirdi (10, s.314). Müraciətdə deyilirdi: “Komitə ümummüsəlman qurultayı çağırmaqdan, milli-siyasi proqramı irəli sürməkdən imtina edir, lakin məhz indi millətlərin mənafeyini ən yaxşı təmin edə biləcək dövlət idarəçiliyi haqqında fikrini bildirməyi zəruri sayır... Belə bir idarə forması, söz yox ki, yalnız demokratik respublikadır” (3, s. 298).

Müsəlman ictimai təşkilatlarının Müvəqqəti Komitəsinin, ümumiyyətlə isə bütün siyasi qüvvələrini fəal iştirakı ilə aprelin 15-dən 20-dək Bakıda Qafqaz müsəlmanlarının I qurultayı keçirildi (9, s.6-7). Qurultayda Şimali Qafqaz, Gürcüstan və Azərbaycanda yaşayan türk və müsəlmanların nümayəndələri iştirak edirdi. Bu qurultay Qafqaz müsəlmanlarının siyasi hərəkat xətlərini, inqilabdan nə gözlədiklərini təyin və tənzim edəcəkdə (8, s.55). Qurultayda müxtəlif ictimai təşkilatlardan 300-dən artıq nümayəndə iştirak edirdi. Qurultayın katibliyinə Əlimərdan bəy Topçubaşov, İbrahim bəy Heydərov, Nəsim bəy Yusifbəyli, Fətəli xan Xoyski, İslam bəy Qəbulov, M.Axundov, Mustafa Mahmudov, Həsən bəy Ağayev və Mir Yaqub Mehdiyev seçildilər. Bunlarla yanaşı “Hümmət” partiyasının nümayəndəsi Nəriman Nərimanov da qurultayın katibliyinə seçilmişdi (2, s. 113).

Qurultaydakı məruzələri sistemləşdirmək, həmçinin siyasi, təşkilati, dini, məktəb işləri üzrə və milli fond yaradılması məqsədilə beş komissiya təşkil olundu. Qurultayda müzakirə olunan əsas məsələlərdən biri Rusiyanın gələcək siyasi quruluşu və əsarətdə olan xalqların hüquqlarına aid idi (2, s. 113).

Qurultay yeni tarixi şəraiti araşdıraraq, Azərbaycan millətinin siyasi-milli vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsində, onların həlli yollarının, başqa sözlə desək, milli hərəkətin taktikasının aydınlaşdırılmasında mühüm rol oynadı. Gərgin müzakirələrdən sonra qurultayda yekdilliklə qəbul edilmiş qətnamədə deyilirdi ki, “Rusiyanın dövlət quruluşu – müsəlman xalqlarının mənafeyinə daha çox təminat verən bir quruluş - ərəzi federasiyası əsasında demokratik respublika hesab edilsin” (4, s.7).

Qurultayın işində “Hümmət” partiyasının nümayəndələri olan N.Nərimanov, M.Əzizbəyov, H.Sultanov və R.Nağıyev də iştirak edirdilər. Hümmətçilər qurultay nümayəndələri qarşısında öz tələblərini irəli sürdülər. N.Nərimanov qurultayda çıxış edərək demişdi: “Sizə rus inqilabının xarakterini müəyyən etmək lazımdır. Dünya imperialist, soyğunçu müharibəsindən sonra Rusiyada inqilab bütün dünyada inqilabın başlanğıcıdır. Əgər siz bu bütün dünya inqilabı fırtınasında qərq olmaq istəmirsinizsə, Rusiya fəhlə və kəndlilərinin qızıl bayrağı altında toplaşın” (13, s. 17).

Hümmətçilərin qəti çıxışları, habelə fəhlə və kəndli nümayəndələrinin inadlı tələbi və təzyiqli nəticəsində Qafqaz müsəlmanları qurultayı fəhlə və torpaq məsələləri üzrə komissiyalar seçməyə məcbur olmuşdu. Fəhlə məsələsi üzrə komissiya adından M.Əzizbəyov, torpaq məsələsi üzrə komissiya adından isə H.Sultanov qurultayda çıxış etmişdilər (6, s. 146).

Lakin qurultay bu məsələlər üzrə qətnamə qəbul etmədi və onların həllini Müəssislər Məclisi çağırılana qədər təxirə saldı. Buna baxmayaraq bu məsələlərə dair hümmətçilər tərəfindən bəzi təkliflər irəli sürüldü. Fəhlə məsələsi üzrə komissiya adından çıxış edən qurultay nümayəndələrini komissiyanın fəhlə məsələsinə dair qətnaməsi ilə tanış etdi. Qətnamədə fəhlələrin həyatında bir sıra sosial islahatların keçirilməsi təklif olunur və qeyd edilirdi ki, bütün bu məsələlər yalnız Müəssislər Məclisində qanunvericiliklə həll edilə bilər.

Torpaq məsələsi üzrə komissiya aşağıdakını təklif edirdi: “Qafqazda əməkçi kəndlilərin torpaq ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə bütün dövlət, udel və idarə torpaqlarının müsadirə olunması və xüsusi torpaq mülkiyyətlərinin ədalətli qiymətlərlə məcburi şəkildə özgüləşdirilməsi zəruri hesab olunur” (1, s.38).

Məruzəçi belə hesab edirdi ki, torpaqdan istifadə edilməsi məsələsində meydana çıxacaq bütün mübahisələr və anlaşmazlıqlar kəndlilərin, torpaq sahiblərinin və qəza icraiyyə komitələrinin nümayəndələrindən ibarət barışdırıcı komissiya tərəfindən həll edilməlidir.

Ancaq komissiya tərəfindən irəli sürülən təkliflər qəbul edilmədi və qurultayda bildirildi ki, “torpaq məsələsini qanun üzrə həll etməli olan Müəssislər məclisi çağırılana qədər hər hansı bir şəxsin torpaqın zəbt edilməsinə və bu torpağın zorla istifadə olunmasına heç bir vəchlə yol verilməməlidir” (11).

Qurultaya dəfət olunmuş iki qadının: Ş.Əfəndizadə və S.Talışxanovanın çıxışları maraqla qarşılandı. Həmin qadınlardan sonra çıxış edən sabiq Bakı qazisi Mir Məhəmməd Kərim bu qadınların şəriətə zidd olaraq, kişilərin qabağında üzüaçıq çıxış etməsini tənqid etdi. Bu, iclasda əks reaksiya doğurdu və bütün zal ayağa qalxaraq, natiqin kürsüdən enməsinə tələb etdi (7, s. 138). Qadın məsələsi ilə bağlı qurultay qətnamə qəbul etdi. Qətnamə qurultayda iştirak edən bütün siyasi qüvvələrin nümayəndələri tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Orada deyilirdi ki, “bütün başqa xalqlarda qadınlar kişilərlə birlikdə cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında iştirak edir və öz millətinin tərəqqisi üçün çalışırsa, Azərbaycan qadını cəmiyyətdən kənarda qala bilməz və qalmamalıdır” (11). Qurultayın 4-6-cı iclaslarında din və məktəb işləri üzrə komissiyaların məruzələri müzakirə edildi. Təhsil məsələsinə dair məruzə üzrə qəbul olunmuş “Türk dilində ümumi, məcburi və pulsuz təhsilin zəruriliyi haqqında” qətnamədə türk dilində müəllim seminariyalarının, universitetin açılması nəzərdə tutulurdu. Dini işlər üzrə məruzədə dini sahədə əsas qaydalar müəyyənləşdirilir, şiə və sünni dini idarələrinin vahid orqanda birləşdirilməsi, vahid dini təhsil müəssisələrinin yaradılması təklif edilirdi. Qurultayda sünni və şiə məzhəblərinə parçalanmaya son qoymaq haqqında qərar qəbul olundu (2, s. 114). Məruzə ətrafında çıxış edənlər din məsələsində daha diqqətli olmağı, günün tələblərinə uyğun din xadimlərinin hazırlanması üçün əməli tədbirlərin görülməsini diqqətə çatdırdılar.

Çıxış edənlər arasında qurultayda “Hümmət” partiyasını təmsil edən N.Nərimanov da var idi. O kürsüyə yaxınlaşaraq bildirir ki, “bizim müsəlman din xadimlərimiz günün tələblərinə tam şəkildə cavab vermirlər. Onların çoxu cəhalətə qapanmış və savadsızdırlar, ona görə də bir sıra məsələlərin həllində onlara arxayın olmaq mümkün deyildir” (12, s. 319).

Qurultayın sonuncu günü Qafqazda müsəlman milli komitələrinin təşkili və iki mərkəzin – biri Şimali Qafqaz üçün Vladiqafqazda və digəri Cənubi Qafqaz üçün Bakıda yerləşən iki mərkəzi büro açılması haqqında qərar qəbul edildi.

Müsəlmanların Ümumqafqaz qurultayı Rusiya müsəlmanlarının siyasi həyatında mühüm rol oynadı, siyasi hadisələrin həmin mərhələsində onların mənafeələrini ifadə edərək, Rusiya müsəlmanları milli hərəkatının gücləndirilməsi yollarını, demokratik respublika prinsiplərinə söykənən dövlət quruluşu seçimini müəyyənləşdirdi (3, s. 301).

Beş gün davam edən Qafqaz müsəlmanlarının I qurultayında bir sıra məsələlər müzakirə edildi. “Hümmət” partiyasının üzvləri müzakirə edilən məsələlər ətrafında çıxışlar edərək özlərinin təklif və iradlarını bildirdilər. Məsələlərin bəziləri qurultayda iştirak edən bütün siyasi qüvvələr tərəfindən yekdilliklə qəbul edildi, bəziləri isə fikir ayrılığına gətirib çıxartdı. Bununla belə bu qurultayda bütün milli siyasi qüvvələrin bir araya gəlməsi əlamətdar hadisə idi.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Bakı, 1998.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cild. II cild. Bakı, Lider, 2005
3. Azərbaycan tarixi (1900-1920-ci illər). 7 cild. V cild. Bakı, Elm, 2008.
4. Çıraqzadə V. İstiqlal yollarında. Bakı, 1992.
5. Əfəndiyev Ş.M. Seçilmiş əsərləri. İki cild. I cild. Bakı, 1988.
6. İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi (1917-1918-ci illər). Bakı, 1957.
7. Məmmədov X.M. Azərbaycan milli hərəkatı (1875-1918-ci illər). Bakı, 1996.
8. Məmmədov M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992.
9. Musayev U.M. Şimali Azərbaycanın siyasi vəziyyəti (1917-1920-ci illər). Bakı, 1992.
10. Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века (1900-1917). Баку, 1997.
11. Газета «Каспий», № 89. 23 апреля 1917 г.
12. Нариманов Н. Избранные произведения. В 3х томах. Т. 1. Баку, 1988.
13. Нариманов Н. Статьи и письма. М., 1925.

ИСА ГУЛИЕВ

Бакинский

Государственный Университет

E-mail: Eyvazova 158@mail.com

Представленная статья называется «I съезд мусульман Кавказа и партия «Гуммет»». Съезд был проведен при участии всех политических сил в апреле 1917 года. В работе съезда, проводимого в Баку, участвовали и представители партии «Гуммет». На продолжавшемся пять дней I съезде мусульман Кавказа было обсуждено много вопросов. Члены партии «Гуммет», вступая по поводу этих вопросов, высказали свои предложения и несогласия.

ISA QULIYEV
Baku State Universitet
E-mail: Eyvazova 158@mail.com

THE FIRST CONGRESS OF CAUCASUS MUSLIMS AND THE PARTY “HUMMET

The congress took place in April 1917 with participating all political forces. In congress, taken place in Baku, took part the representatives of “Hummet” party. In the first Congress of Caucasus Muslims which went on five days were discussed a lot of questions. The members of “Hummet” party made speech around this questions and said their requires and comments.

Rəyçi: t.e.n. Ş. Məmmədova, t.e.d. A.S. İsgəndərov.

Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin Azərbaycan tarixinin mənəşünaslığı, tarixşünaslığı və metodika kafedrasının 15 sentyabr 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. (protokol №1)